

МОГИЛЯНСЬКІ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКІ СТУДІЇ

Світлана Кузьміна

**Філософсько-педагогічні студії
Степана Ананьїна**

У статті простежуються основні віхи життєвого шляху Степана Ананьїна, одного з речників київської академічної традиції XIX — початку XX ст. На підставі аналізу праць і даних про професійну діяльність мислителя демонструється філософсько-педагогічна спрямованість дореволюційного періоду його творчості.

Початок XX ст. Лише нещодавно ця передреволюційна доба стала історією: її події та ідеї після всіх «відтискувань» і «прощиджувань», закорковані в історичних документах, відстоялись, як добре вино. Політична температура навколо них дещо знизилася. Тепер історикам майже ніщо, крім власних смаків і пристрастей, не заважає оцінити духмяний «букет», що виник у натхненій праці, боротьбі, помилках і перемогах уже досить далеких від нас людей. Натомість, якщо зазедве не кожна родина зберігає живу пам'ять і свідчення про них, історичній науці відомі лише поодинокі постаті, які розвинулися в могутні пагони у винограднику вітчизняної культури, а всі інші залишаються в їхній тіні або зовсім непоміченими, або розглянутими в переплетінні гілля однобічно. Особливо це стосується тих, чий талант не встиг розкритися в усій силі й багатогранності до початку великої катастрофи - падіння Російської імперії.

До останніх належить зокрема Степан Андрійович Ананьїн (1874-1942). Виходець з учительської сім'ї м. Змієва Харківської губернії, С. Ананьїн закінчив два університети - Харківський (юридичний факультет) у 1897 р. і Університет Св. Володимира (історико-філологічний факультет) у 1905 р. В останньому він став свого часу професором і викладав педагогіку.

Не можна сказати, що ім'я цього науковця було забуте взагалі. Довідку про нього знаходимо в «Українській радянській енциклопедії»¹. В останні роки постать С. Ананьїна представлена в біобібліографічному словнику «Філософська думка

¹ Див.: Ананьин Степан Андреевич // Украинская советская энциклопедия. - Т. 1. - К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1978. - С. 174-175.

в Україні»² та в одній зі статей, опублікованих на сторінках педагогічного часопису «Шлях освіти». У хрестоматії «Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.)» вміщено фрагменти з його окремих праць 1920-х рр., супроводжувані короткою біографічною довідкою про їх автора³.

Щоправда, деякі історико-педагогічні дослідження життєвого шляху і творчості С. Ананьїна хибують на фактографічні неточності й неповноту. Зокрема твердять, буцімто йому, як «непересічному випускникові», ще 1905 р. було запропоноване місце викладача педагогіки в Університеті Св. Володимира⁴. Справді, вже під час навчання С. Ананьїн зарекомендував себе як серйозний дослідник і талановитий перекладач: його працю «Вчення Плотіна про прекрасне» 1903 р. надрукувало відоме харківське видання «Вера и разум». У 1905-1907 рр. здійснений С. Ананьїним переклад діалогу Платона «Софіст» (з історико-літературним вступом і коментарем) вийшов у київських «Університетских известиях»⁵. Архівні документи засвідчують визнання Вченою радою Університету Св. Володимира обдарованості й перспективності С. Ананьїна, але воно увиразнилося не в запрошенні викладати педагогіку (таке запрошення суперечило б установленим правилам підготовки кандидатів на посади викладачів вищих навчальних закладів), а в ухвалі «залишити п. Степана Ананьїна професорським стипендіатом по кафедрі філософії»⁶. Поки ж С. Ананьїн готувався до професорського звання, педагогіку, введену в 1904 р. до університетського навчального плану після двадцятирічної перерви, в Університеті

² Див.: *Ананьїн Степан* // Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник / Авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2002. — С. 13-14.

³ Див.: *Дічек Н.* 3 галереї портретів українських педагогів 20-х років XX століття: Степан Ананьїн // Шлях освіти. — 2002. — № 3. — С. 38-43. *Йі ж:* Ананьїн Степан Андрійович // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.) / Упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. — К.: Наук, світ, 2003. — С. 217 - 218.

⁴ Див.: *Дічек Н.* 3 галереї портретів українських педагогів 20-х років XX століття: Степан Ананьїн // Шлях освіти. — 2002. — № 3. — С. 38.

⁵ І сьогодні, 100 років по тому, цей переклад вважається найкращим, саме його було обрано для російськомовного зібрання Платонових творів, що видане 1993 р.

⁶ Див.: Об оставлении гг. Стефана Ананьина и Александра Шербины профессорскими стипендиатами. — Державний архів м. Києва. — Ф. 16. — Оп. 344 (1905). — Спр. 111.

Св. Володимира читав ординарний професор кафедри філософії Олексій Гіляров⁷. У 1908 р. С. Ананьїн склав магістерський іспит. Але до викладання в Університеті Св. Володимира, незважаючи на наполегливі клопотання О. Гілярова, його допустили лише в 1912 р.⁸ Відтоді С. Ананьїн читав тут лекції та проводив практичні заняття з педагогіки⁹.

Утім, ще до початку університетської кар'єри С. Ананьїн мав можливість отримати певний досвід викладання. У 1908—1914 рр. він читав філософську пропедевтику в Третій і П'ятій київських гімназіях, вів уроки з законодавства в гімназії Володимира Науменка та в комерційному училищі Марії Хорошової¹⁰. В останньому закладі навіть обіймав посаду директора. Крім того, у 1909-1918 рр. С. Ананьїн викладав філософію, педагогіку, історію педагогіки на Київських Вищих жіночих курсах, на педагогічному відділенні Вечірніх Вищих жіночих курсів Аделаїди Жекуліної, у Фребелівському жіночому педагогічному

⁷ Див.: О введении на историко-филологическом факультете Университета преподавания педагогики. - Государственный архив м. Киева. — Ф. 16. - Оп. 343. - Спр. 118. — 7 арк. А також: Обзорение преподавания в Императорском Университете Св. Владимира на 1905-1906 уч. год // Университетские известия. - 1905. - № 9. - С. 8. А також: Обзорение преподавания в Императорском Университете Св. Владимира на 1907 - 1908 уч. год // Университетские известия. - 1907. - № 10. - С. 2. А також: Лекции по педагогике // Киевская мысль. - 1908. - № 280 (9 октября). Автор історико-педагогічного дослідження, присвяченого С. Ананьїну, помиляється, що в російських університетах до революції не існувало окремих кафедр педагогіки. Насправді в Університеті Св. Володимира після заборони викладання філософії 1850 р. була відкрита кафедра педагогіки, яку обійняв професор Сильвестр Гогоцький (Див.: Дело канцелярии г. Попечителя Киевского учебного округа по высочайшему повелению об учреждении в университетах особой кафедры педагогики. - Центральный государственный исторический архив Украины. - Ф. 707. - Оп. 16. - Спр. 612. - 23 арк.). У 1860 р., коли філософію повернули до університетів, педагогічну підготовку віддали в відання новостворених при університетах педагогічних курсів (Див.: Об учреждении педагогических курсов и о преобразовании Советов при Попечителях Учебных округов // Сборник постановлений Министерства народного просвещения. - Т. 3. - 1855-1864. - СПб., 1865. - Кол. 451-460). Нарешті, Статутом університетів 1884 р. педагогіка була виключена з навчальних планів.

⁸ Див.: О допущении Ананьина к приват-доцентуре. - Государственный архив м. Киева. - Ф. 16. - Оп. 348. - Арк. 1-8.

⁹ Див.: Обзорение преподавания в Университете Св. Владимира и Нежинском историко-филологическом институте кн. Безбородко. — Центральный государственный исторический архив Украины. - Ф. 707. - Оп. 162. - Спр. 39. - Арк. 84.

¹⁰ З предмета «законознание» С. Ананьїн уже в 1906 р. видав підручник. Див.: Ананьин С. А. Законоведение (Для гимназий и самообразования). — Ч. 1, 2. — Киев-Одесса: Книжный магазин И. А. Розова, 1906.

інституті¹¹. Деякі з його лекційних курсів збереглися у літографованих виданнях¹².

З 1910 р. С. Ананьїн активно співпрацює з книговидавництвом «Сотрудник». Разом із його власником Марком Цитроном він упорядковує кілька «Педагогічних календарів-довідників», що з-поміж різноманітної інформації, яка стосувалася освітнього життя, вмішувала цінні бібліографічні відомості про педагогічну літературу¹³. 1911 р. у згаданому видавництві виходить «Історія педагогіки» Теобальда Циглера, російськомовний переклад якої здійснено під редакцією С. Ананьїна¹⁴. У 1913 р. він редагує для іншого київського видавництва переклад «Нарису педагогіки» неогербартіанця Вільгельма Рейна¹⁵.

З початку 1910 рр. С. Ананьїн оприлюднює й результати власних педагогічних студій. Зокрема 1911 р. у двох числах авторитетного часопису «Русская школа» було надруковано його статтю «Дитячі ідеали», написану на матеріалах експериментально-педагогічних досліджень¹⁶. 1914 р. «Известия по народному образованию» вміщують два «Нариси з педагогіки середньої школи», присвячені актуальним проблемам теорії загальної освіти¹⁷. Науковець активно виступає у пресі з рецензіями на твори педагогічного змісту. Кілька років він працює над магістерською дисертацією. У 1915 р. виходить друком монографія С. Ананьїна «Интерес за вченням сучасної психології і педагогіки», захищена як магістерська дисертація в евакуйованому до Саратова

¹¹ Дані взяті переважно з довідників «Весь Киев» за 1911-1912 рр., «Весь Киев в кармане» за 1910 р.

¹² Див.: Ананьин С. А. История педагогики. - К.: Издание слушательниц Высших женских курсов, 1910. - 114 с. *Його ж.* Лекции по истории педагогики. - К., 1913. - 320 с. *Його ж.* Лекции по логике. - К.: Издание слушательниц Высших женских курсов, 1913. - 156 с. *Його ж.* Логика. Лекции, прочитанные на историко-филологическом факультете Высших женских курсов. - К.: Издательница Покровская, 1914. - 175 с.

¹³ Див.: Педагогический календарь-справочник за 1910-1911 уч. г. / Под общей ред. С. А. Ананьина и М. Л. Цитрона. - Петербург-Киев: Книгоиздательство «Сотрудник», 1910. - Ч. 1. - 208 с.; Ч. 2. - 512 с. Педагогический календарь-справочник за 1910-1911 уч. г. / Под общей ред. С. А. Ананьина и М. Л. Цитрона. - Петербург-Киев: Книгоиздательство «Сотрудник», 1912. - Ч. 1, 2. - 791 с.

¹⁴ Див.: Циглер Т. История педагогики. — СПб., К.: Сотрудник, 1911. — 491 с.

¹⁵ Див.: Рейн В. Очерк педагогики. - К.: Изд-во В. И. Пенкина, 1913. - 88 с.

¹⁶ Див.: Ананьин С. А. Детские идеалы // Русская школа. - 1911. - № 7-8. - С. 209-219; № 9. - С. 20-33.

¹⁷ Див.: Ананьин С. А. Очерки по педагогике средней школы // Известия по народному образованию. - 1914. - Ч. XL. - № 1. - С. 56-93.

Університеті Св. Володимира того ж року¹⁸. Наступні праці С. Ананьїна почнуть виходити тільки в 1920-х рр.

На думку Н. Дічек, професійна діяльність С. Ананьїна вмотивовувалася двома чинниками - по-перше, прагненням «надати педагогіці вагомішого статусу в ієрархії суспільних дисциплін», переконанням щодо необхідності синтезу напрацювань філософії, психології, логіки, історії й вироблення універсального підходу до розв'язання освітньо-виховних проблем, й, по-друге, ідеєю «педагогізації вузівської освіти», втілити яку в життя С. Ананьїн отримав змогу лише в 1920-х рр.¹⁹ На наш погляд, запропоновані формулювання не так відповідають дійсності, як увиразнюють звичку приписувати людині іншої доби та культури власні цінності й стереотипи. Вони надають образу С. Ананьїна рис, умовно кажучи, члена-кореспондента радянської Академії педагогічних наук зразка 1980-х рр., заклопотаного збереженням автономного статусу своєї науки й доведення її корисності для народного господарства шляхом пропагування ідеї універсального синтезу наук у педагогіці для забезпечення ефективного управління процесами виховання «будівників комунізму» та ідеї педагогізації вищої освіти. Але ж варто нагадати, що С. Ананьїн працював у принципово відмінній ситуації. Утверджуючи необхідність розширення педагогічного компоненту в університетській освіті у 1916—1919 рр., він доповнив свої нормативні університетські курси спецкурсами «Найважливіші напрями в російській та іноземній педагогіці» та соціальної педагогіки, а у 1919 р. виступив з ініціативою відкриття університетської кафедри педагогіки²⁰. С. Ананьїн мав на увазі модель російського університету початку ХХ ст., значною мірою зорієнтовану на розвиток науки. Варто також пильніше придивитися до того розуміння педагогічного знання, яким С. Ананьїн керувався у своїй творчості.

¹⁸ Див.: *Ананьин С. А.* Интерес по учению современной психологии и педагогики. - К., 1915. - 500 с. А також: Тезиси к диссертации С. А. Ананьина «Интерес по учению современной педагогики и психологии» // Інститут рукопису Національної бібліотеки НАН України. - Ф. 33. - № 835. - 1 арк.

¹⁹ Див.: *Дічек Н.* З галереї портретів українських педагогів 20-х років ХХ століття: Степан Ананьїн // Шлях освіти. - 2002. - № 3. - С. 39.

²⁰ Див.: Постановление профессоров факультета об учреждении при факультете кафедр педагогики и истории славян. - Державний архів м. Києва. - Ф. 16. - Оп. 469. - Спр. 379. - 1 арк.

У дореволюційні роки наукова діяльність С. Ананьїна, як зазначено вище, увиразнювалася у перекладах і власних оригінальних студіях. Обидві ці царини, з вигляду різні, насправді є сторонами однієї медалі. Що їх єднає?

Приміром, мета перекладу «Історії педагогіки» Т. Циглера, за визначенням С. Ананьїна - «дати зацікавленим питанням виховання серйозне, цілком наукове керівництво з історії педагогіки, потреба якого в Росії залишалася до цього незадоволеною»²¹. Очевидно, таку саму мету мало й видання перекладу педагогіки В. Рейна: С. Ананьїн так наполегливо рекомендує його як «незамінне керівництво» для початкового ознайомлення з педагогікою, начебто вважає решту керівництв, уже знайомих російському читачеві, такими, що не варті уваги²². З іншого боку, дві наступні праці С. Ананьїна (маємо на увазі «Нариси педагогіки середньої школи» та монографію «Інтерес за вченням сучасної психології і педагогіки») є докладним, добре систематизованим аналізом результатів досліджень, здійснених західними мислителями XIX - початку XX ст. щодо фундаментальних проблем педагогіки — освітнього ідеалу, суті загальної освіти, пізнавального інтересу. У «прозахідній» зорієнтованості згаданих праць С. Ананьїна переконують навіть спостереження, так би мовити, статистичного ґатунку. Приміром, на тридцяти семи сторінках «Нарисів педагогіки середньої школи» автор уміщує понад 90 посилань на праці німецьких, французьких, англійських, американських дослідників. Показчик імен до монографії, присвяченій проблемі інтересу, налічує 246 позицій, з них 6 (!) належать російським науковцям, згаданим у тексті переважно по одному разу. Очевидно, що дослідницька робота С. Ананьїна значною мірою вмотивовувалася бажанням осмислити досягнення західної психології та педагогіки, ознайомити російську аудиторію зі справжніми стандартами педагогічної науки й тим самим сприяти їх утвердженню на вітчизняному ґрунті.

Водночас у передмові до «Нарису педагогіки» В. Рейна С. Ананьїн висловлює далеко не ординарне для тогочасної російської педагогіки переконання: він наголошує, що «строго наукової педагогічної системи» поза певним напрямом філософії

²¹ Див.: Циглер Т. Згад. праця. - С. V.

²² Див.: Рейн В. Згад. праця. - С. II.

не існує²³. Сенс цього наголосу стає зрозумілим після знайомства з першим же нарисом педагогіки середньої школи, де освітні ідеали початку ХХ ст. репрезентовані як педагогічна експлікація уявлення досконалого, наповненого духовним змістом життя особистості в межах світогляду конкретної філософської доктрини. Для гегельянства, що абсолютизувало загальноєвропейську тенденцію до інтелектуалізму в освіті, воно є уособленням життя ідеї, тобто розумового принципу, який передбачає вигострення логічного мислення²⁴. Для гербартіанства головну ознаку особистої досконалості становить моральнісний характер, інтелектуалістичне тлумачення якого зумовило орієнтацію освіти на підтримку і розвиток багатобічного інтересу²⁵. Утилітаризм наполягає на переважній цінності практичних аспектів життя, а його «педагогічний додток», концепція реальної школи, відповідно, на першочерговій необхідності для освіченої людини корисних відомостей і знань²⁶. Естетичний напрям філософії представлений зокрема Фрідріхом Ніцше і Йоганнесом Фолькельтом, убачає ідеал у творчому, самодіяльному житті, сповненому духовними інтересами культурного суспільства і людини. Відтак не дивно, що педагогічний естетизм Ернста Вебера головним фактором освіти виголошує мистецтво²⁷. Натомість волюнтаризм і його педагогічний апологет Фрідріх Ферстер висувають на перший план волю, без розвитку якої неможливе розв'язання головного завдання школи — виховання моральнісного характеру²⁸. Також С. Анан'їн показує, що освітній ідеал може формуватися на теоретичних підвалинах не лише одного філософського напрямку, а й кількох. Це стосується як педагогічного індивідуалізму, маніфестованого письменниками Елен Кей і Львом Толстим, так і новоідеалізму, найвідомішим речником якого в царині педагогіки був Герман Будде²⁹. Розкриваючи у другому нарисі педагогіки середньої школи зміст поняття «загальна освіта», С. Анан'їн так само простежує його походження з певних типів світогляду й світосприйняття, що виразились

²³ Див.: Рейн В. Згад. праця. - С. II.

²⁴ Див.: Анан'їн С. А. Очерки по педагогике средней школы. - С. 56-57.

²⁵ Там само. - С. 57-58.

²⁶ Там само. - С. 58-59.

²⁷ Там само. - С. 60-64.

²⁸ Там само. - С. 64-66.

²⁹ Там само. - С. 70-72.

у філософських ученнях античної, середньовічної, просвітницької, романтичної доби ³⁰.

Отже, як бачимо, два напрями діяльності С. Ананьїна, перекладацький і дослідницький, єднало бажання не просто ознайомити вітчизняну науково-освітянську спільноту з західним способом осмислення педагогічних проблем, а й показати, що він є філософським.

Філософсько-педагогічною за характером виявляється й обрана С. Ананьїним для аналізу в магістерській дисертації проблема інтересу. Він звертає увагу на те, що, з одного боку, в XIX - на початку XX ст. поняття «інтерес» виступає засадничим у педагогіці, а з іншого - залишається одним із найневизначеніших. Першим кроком у подоланні цього непорозуміння, на думку С. Ананьїна, має стати з'ясування наявного стану вивчення інтересу як психічного феномена у психології та апікації результатів цього вивчення в педагогіці ³¹. Може здатися, що С. Ананьїн обмежує себе лише завданням вивчити, систематизувати й узагальнити новітню психологічну й педагогічну літературу, що стосується проблеми інтересу. Насправді ж це «учнівство» має на увазі експлікувати перехідні ланки між психологією і педагогікою в осмисленні процесу освіти особистості. Стверджуючи це, нагадаємо, що тему своєї монографії С. Ананьїн визначав не самотужки, а під керівництвом професора філософії Університету Св. Володимира О. Гілярова, особливу подяку якому за поради й указівки він висловлює в передмові ³². Синехологічна філософія, сповідувана О. Гіляровим, його концепція єдності всіх форм духовного життя людства сфокусовували увагу саме на зв'язках між різними способами досягнення світу, зокрема між науками і філософією. Різномісний філософський, науковий, естетичний досвід зайвий раз переконував О. Гілярова у тому, що філософія виконує щодо науки функцію «фундаменту пізнання», який тримається на гносеології, логіці та методології. У свою чергу, і «філософія від науки залежить у тому, що отримує від неї зміст, а без нього вона - марнослів'я» ³³.

³⁰ Там само. - С. 76-93.

³¹ Див.: *Ананьин С. А.* Интерес по учению современной психологии и педагогики. - С. 1.

³² Там само. - С. 2.

³³ Див.: *Ткачук М. Л.* Філософія світла і радості: Олексій Гіляров. - К.: Укр. Центр духовної культури, 1997. - С. 79.

Гадаємо, С. Ананьїну доводилось обирати серед альтернативних тлумачень суті та призначення психології як науки. Одне з них виголошувало психологію суто дослідною, не упередженою жодними гіпотезами щодо людської природи наукою, яка описує механіку психічних явищ. Ця парадигма передбачала рекомендацію для педагогіки так само неупереджено використовувати знання про «роботу» цих психологічних механізмів у побудові нових моделей навчання і виховання. Інший напрям включав психологію до системи філософського знання, не заперечуючи водночас її прав на експерименти. До його прихильників належав, зокрема, й ще один учитель Степана Ананьїна – Георгій Челпанов, який наголошував на безпосередньому зв'язку психології з метафізикою через «поняття душі», необхідне для можливості мислення будь-якого психологічного феномену. Водночас він указував на залежність психології від гносеології, без розгалуженого категорійно-методологічного апарату якої вона ніколи не обійдеться в усвідомленні завдань і обробці результатів кожного свого досліді. Проте психологія, на думку Г. Челпанова, теж необхідна філософії як джерело емпіричного матеріалу в побудові «науки про дух»³⁴. У світлі такого розуміння педагогіка має стати не просто практичним продовженням психології, а специфічним варіантом «науки про дух». Пов'язана з психологією та етикою, вона має, за словами Г. Челпанова, «звести в єдине ціле» і переосмислити згідно з метою виховання результати психологічних досліджень особливої, педагогічної галузі людського буття; у тому, що виконати таке завдання без допомоги теорії пізнання неможливо, годі й сумніватися³⁵. Отже, відрізняючись за предметами, психологія і педагогіка виявляються спорідненими: на рівні теоретизування вони набувають філософського характеру і саме завдяки філософському ферменту психологічне знання «перетравлюється» в пізнанні педагогічному.

Ознаки такого методологічного підходу помітні і в аналітиці С. Ананьїна. Вже хронологічні рамки й перелік персоналій його досліджень засвідчують, що мислитель визнавав гіпотезу душі

³⁴ Челпанов Г. И. Об отношении психологии к философии // Челпанов Г. И. Психология. Философия. Образование. - М.: Моск. психолого-социальный ин-т; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. - С. 321-332.

³⁵ Челпанов Г. И. Что нужно знать педагогу из психологии? // Вопросы философии и психологии. — 1911. — № 1. — С. 41.

цілком легітимною для психології. Він не відчуває жодних вагань, називаючи інтерес філософським поняттям, а психологію, етику, педагогіку - складовими філософського «ужитку»³⁶. Показово також, що мету своїх теоретичних студій С. Ананьїн формулює в гносеологічному ключі. Він прагне розкрити зміст інтересу як засадничого поняття психології і педагогіки, відповівши, тим самим, на запитання щодо його продуктивності для осмислення проблем освіти і виховання³⁷. А така мета передбачає не примітивне складання компендіуму, а розв'язання, знов-таки, гносеологічного за своєю суттю завдання - унаочнення певного моменту спеціалізованого філософського мислення, який зазвичай залишається латентним, моменту його переходу з психологічної фази в педагогічну. На цілковите усвідомлення цього вказують деякі з висновків С. Ананьїна. Якщо він підсумовував: «Місце, що обіймає в педагогіці інтерес, визначається умовами, які лежать у психології, тобто значенням його для нашого психічного життя», — то стає очевидним, що і на початку дослідження С. Ананьїн мав намір спрямовувати промінь філософської рефлексії саме на ділянки зіткнення психології і педагогіки в даній проблемі³⁸.

Які ж аспекти зазначеної проблеми висвітлено С. Ананьїним?

У монографії, присвяченій проблемі інтересу, він найбільше місце віддає аналізу філософсько-педагогічної концепції Йоганна Фрідріха Гербарта. Порівнюючи зміст поняття «інтерес» у психології та теорії виховного навчання німецького мислителя, С. Ананьїн намагається простежити, власне кажучи, один із переходів між психологією та педагогікою. Першим кроком цього є короткий парафраз Гербартових визначень сенсу виховного навчання, яке з метою формування багатобічного інтересу повинне постійно збуджувати розумову діяльність вихованця, спрямовувати на творче самодіяльне творення світу уявлень, як життєдайного ґрунту для гармонійних моральнісно-прекрасних почуттів, бажань, дій³⁹. Але, зауважує С. Ананьїн, пояснюючи основні педагогічні постулати Гербарта, необхідно враховувати загальні принципи його атомістичної безсуб'єктної

³⁶ Див.: *Ананьин С. А.* Интерес по учению современной психологии и педагогики. - С. 4, 33-34.

³⁷ Там само. - С. 1.

³⁸ Там само. - С. 471.

³⁹ Там само. - С. 66.

психології, в межах якої носіями самосвідомості й самодіяльності є уявлення. Відтак самодіяльність тут треба розуміти як самодіяльність уявлень, тобто «той їх стан, коли вони, внаслідок своєї сили й міцності, виходять за поріг свідомості, стають інтенсивними, ясними, упорядкованими», здатними спричинити рух інших мас уявлень, стати силою⁴⁰. Як зазначає С. Ананьїн, такий психологічний процес має у Гербарта ще одну назву - увага, точніше, один із її видів, увага апперцептивна або недовільна⁴¹. Саме апперцептивну форму уваги Гербарт вважає конститутивним фактором духовного життя⁴², внаслідок чого виголюшує розвиток цієї здібності душі головною метою виховного навчання⁴³. Водночас С. Ананьїн наводить цілу низку доказів тотожності між поняттями «апперцептивна увага», «апперцепція», «інтерес» у вченні німецького мислителя⁴⁴. Звідси в С. Ананьїна виникає цілком природне запитання: чому Гербарт у своїй педагогічній теорії замість слова «апперцепція» вживає слово «інтерес»? Він пояснює це принаймні трьома причинами. По-перше, на думку С. Ананьїна, поняття інтересу адекватніше увиразнювало те, що Гербарт вважав головним у виховному навчанні, а саме — розвиток розумової енергії, творчої самодіяльності⁴⁵. По-друге, відзначає С. Ананьїн, це поняття знадобилося німецькому мислителю, щоб послабити контраст між ідеалом освіти, накресленим його педагогікою і концепцією внутрішнього життя людини як механічної сукупності уявлень, уміщеної в його психології⁴⁶. Остання пояснювала походження моральнісної дії з «сили уявлень»: моральнісна думка спричиняє і моральнісний настрій, і моральнісний спосіб дії. Разом з тим, педагогічний досвід (і самого Гербарта, і загальний) заперечував таку могутність уявлень, а педагогічна теорія вимагала докладнішого опису механізмів переходу ідеї в дію. Звідси зрозуміло, як у педагогічному лексиконі Гербарта з'являється поняття «інтерес». У теорії виховного навчання він тлумачиться як перехідна ланка між уявленням і хотінням, без якої не

⁴⁰ Ананьин С. А. Интерес по учению современной психологии и педагогики. - С. 67.

⁴¹ Там само. - С. 67-69.

⁴² Там само. - С. 79, 83.

⁴³ Там само. - С. 72, 79-80, 83, 166.

⁴⁴ Там само. — С. 68—76.

⁴⁵ Там само. - С. 81.

⁴⁶ Там само. - С. 124-125.

можуть утворитися воля та доброчесність⁴⁷. І, по-третє, слово «інтерес», що вказує на діяльний стан людського духу, вживалося водночас і в буденній мові, і в педагогіці. А в останній Герbart, зауважує С. Ананьїн, як правило, віддавав перевагу популярним поняттям⁴⁸. Використання ж поняття «інтерес» без належної наукової обробки зіграло з Герbartом і його послідовниками злий жарт, переконаний С. Ананьїн, адже призвело до розриву між психологією і педагогікою⁴⁹. Втім, цей негативний висновок дослідження київського мислителя має позитивне методологічне значення. Зокрема він показує, що психологічне поняття «апперцепція» переноситься Герbartом у педагогіку не автоматично, а переосмислюється відповідно до певних етичних цінностей і педагогічних реалій, перетворюючи «багатобічний інтерес», як мету і засіб виховного навчання, на етико-психологічну категорію.

У такий самий спосіб С. Ананьїн відновлює перехідні містки між психологічними і педагогічними теоріями інтересу в інших мислителів, виявляючи психологічну складову теоретичних підвалин педагогіки ХІХ - початку ХХ ст., інструментом утворення яких, як з'ясовує дослідник, є філософія.

Але С. Ананьїна цікавлять не тільки окремі випадки філософсько-педагогічного огранювання понять. Його дослідницька програма передбачає й цілісне відображення процесу філософсько-педагогічного мислення як специфічного способу буття філософської думки. Так, у нарисі, присвяченому освітнім ідеалам, він показує, що європейська свідомість, починаючи з Сократа, плекала інтелектуалістичний ідеал освіти доти, доки, завдяки новогуманістам і Гегелю, він не став «найбільш різким і однобічним», хоча водночас і ввібрав у себе риси універсалізму і трансценденталізму⁵⁰. Всі наступні спроби ідейної переорієнтації школи — герbartіанство, реалізм, естетична педагогіка, волюнтаризм, індивідуалізм тощо - були, на думку С. Ананьїна, пов'язані з критикою того чи іншого недоліку інтелектуалізму і самі впадали в крайнощі⁵¹. У масовій середній освіті гегелівський ідеал був дещо змодифікований у бік реалізму,

⁴⁷ Там само. - С. 125, 482-483.

⁴⁸ Там само. - С. 81.

⁴⁹ Там само. - С. 483.

⁵⁰ Див.: Ананьин С. А. Очерки по педагогике средней школы. - С. 56-57, 70-72.

⁵¹ Там само. - С. 57-70.

внаслідок чого утворився гібрид так званого утравізму, який передбачав сполучення в навчальних планах класичної та реальної концепцій освіти⁵². С. Ананьїн визнає справедливими аргументи проти цього синтезу, зазначаючи водночас, що, по-перше, інтелектуалістичний ідеал освіти віддзеркалює культурну домінанту Європи, а, по-друге, розумним шляхом подолання його крайнощів є не тотальне заперечення, а поповнення «культурою інших здібностей людського духу»⁵³.

У центрі уваги другого нарису С. Ананьїна, присвяченого педагогіці середньої школи, є поняття «загальна освіта», формальні визначення якого розглянуто через призму конкретики культури доби античності, Просвітництва, новогуманізму і тлумачень таких видатних мислителів, як Платон, Арістотель, Марк Тулій Цицерон, Плутарх, Ян Амос Коменський, Жан-Жак Руссо, Йоган Генріх Песталоцці, Йоган Готфрід Гердер, Христіан Вольф, Йоганн Гербарт та інші⁵⁴.

Подібною за структурою є і монографія С. Ананьїна. Витоки найпотужнішої інтелектуалістичної течії вчення про інтерес - Гербарта і гербартіанців - він знаходить у філософії Етьєна Бонно Кондільяка, педагогіці Коменського, а головню - у кантіанця Августа Германа Німейєра⁵⁵. Саме Гербарту, за С. Ананьїним, належить пріоритет включення до педагогіки поняття «інтерес» і надання йому статусу мети виховання та умови навчання. Хоча Гербарт у жодному місці не дав точного визначення психічної природи інтересу, його вочевидь інтелектуалістичне тлумачення завело науку про виховання, на думку С. Ананьїна, у глухий кут однобічного розумового розвитку дитини. Втім, дивується дослідник, це не спонукало наступників і опонентів німецького філософа відмовитися від «інтересу» як категорії осмислення педагогічної дійсності. Навпаки, вони так само, як і Гербарт, вважали інтерес важливою передумовою розвитку особистості, по-різному пояснюючи суть відповідного душевного явища. Ці пояснення С. Ананьїн бере за критерій класифікації психолого-педагогічних учень про інтерес і виокремлює серед них, крім інтелектуалістичного, такі напрями, як емо-

⁵² Див.: *Ананьин С. А. Очерки по педагогике средней школы.* - С. 75-76.

⁵³ Там само. — С. 76.

⁵⁴ Там само. - С. 76-88.

⁵⁵ Див.: *Ананьин С. А. Интерес по учению современной психологии и педагогики.* - С. 3-34.

ційний, волюнтаристський, синтетичний («теорії різноманітної та багатобічної природи інтересу»), психобіологічний. Треба зазначити, що у своїх характеристиках С. Ананьїн майже на кожному кроці, поряд з педантичним викладом поглядів адепта певного напрямку, вдається до порівнянь, проведення аналогій, зіставлень з думками його опонентів.

Сказаного, мабуть, достатньо, щоб зрозуміти, яку зовнішню та внутрішню форму обирає С. Ананьїн для викладу своїх спостережень і міркувань. Намагаючись охопити, так би мовити, все поле проблеми, яку вивчає, з її витоками, основним річищем, притоками, він здійснює історичний огляд ідейних джерел, розподіляє їх за напрямками й виокремлює їх стрижень. Водночас імпліцитно мислитель висвітлює всі деталі філософсько-педагогічної дискусії з проблеми інтересу, пропонуючи їх докладний коментар. Користуючись сучасною філософською мовою, можна сказати, що в згаданих роботах С. Ананьїн мав намір відтворити певний дискурс як цілеспрямовану мовленнєву комунікацію у формі обміну обґрунтованими аргументами. Іншими словами, він намагається скласти своєрідну «біографію ідеї», але продати її не у вигляді абстрактного саморозвитку, а описати як процес творчого пошуку конкретних особистостей, виявляючи до кожної з них повагу й глибокий дослідницький інтерес.

І стиль, і деталі досліджень указують на певну історико-філософську зорієнтованість С. Ананьїна, зумовлену, гадаємо, передусім впливом О. Гілярова та рецепцією низки положень його методологічної програми історико-філософських студій. Центральною ж в останній, як з'ясовує М. Ткачук, була вимога уявляти філософську думку та її історію «не у вигляді застиглих постулатів, набору теоретичних положень, але як творчий процес, безперервний рух до філософського ідеалу, рух, у якому беруть участь не безликі ідеї, а їх творці, в якому кожна творча доля, неповторна та індивідуальна, несе на собі відбиток не лише часу, але й унікального внутрішнього світу особи»⁵⁶. Саме ця вимога, на наш погляд, реалізована у працях С. Ананьїна. У свого вчителя О. Гілярова він навчився завжди пам'ятати про тісний діалектичний зв'язок теорії та історії, розуміти, що саме історія становить підґрунтя теорії⁵⁷. Таке переконання

⁵⁶ Див.: Ткачук М. А. Згад. праця. - С. 75.

⁵⁷ Там само. - С. 61.

С. Ананьїн виховував і у своїх студентів, навчаючи їх тому, що першим джерелом наукової педагогіки є історія педагогіки⁵⁸.

Разом з тим, слідом за О. Гіляровим, С. Ананьїн добре розумів, що і «теорія, зі свого боку, забезпечує адекватне відтворення історії»⁵⁹. Яка ж теорія прислужилася історико-педагогічним розвідкам С. Ананьїна? У дослідженні проблеми інтересу це, очевидно, позитивістська модель наукового пізнання, що вимагала оперувати тільки ясними, чітко визначеними, логічно та емпірично виправданими поняттями. На нашу думку, вона зіграла в дослідженні мислителя суперечливу роль: з одного боку, негативну, позаяк, дозволивши довести, що до початку ХХ ст. психологія так і не спромоглася переконливо пояснити психічну природу інтересу, спровокувала вельми радикальний і тому сумнівний висновок С. Ананьїна щодо необхідності усунення цього поняття з науки взагалі⁶⁰; з іншого боку, позитивну, адже сприяла усвідомленню того, що психологічне знання переноситься в педагогіку не автоматично, а має пройти стадію певної спеціальної трансформації. Проте захоплений позитивістським пафосом науковості, С. Ананьїн не звернув на це належної уваги і, як наслідок, не збентежився питаннями, чому, переходячи до царини педагогіки, мислителі наче втрачають послідовність і починають суперечити самі собі? Чому неясне й невизначене поняття «інтерес» залишається центральним у педагогіці? А тим часом аналітична вервечка, яку так ретельно сплітає С. Ананьїн, непомітно для нього закручується навколо проблеми свободи в освіті й вихованні, що розв'язується через принцип відповідності педагогічних впливів природі дитини. Як можна побачити з праці С. Ананьїна, незалежно від того, яку природу приписує інтересу той чи інший напрям, усі вони однаково визнають психічний феномен інтересу виявом природної активності, свободи душі, підтримка і спрямування якої повинні становити сенс діяльності педагога⁶¹. Навчившись

⁵⁸ Див.: Конспекты лекций (*Г. Е. Журавковский*) по русской истории, истории Византии, истории и теории педагогики. - Центральный державный историчный архив Украины. - Ф. 1720. - Оп. 1. - Спр. 49. - Арк. 2. Геннадій Журавковський (1894-1955), радянський історик педагогіки, член-кореспондент Академії педагогічних наук слухав курс С. Ананьїна в Університеті Св. Володимира в 1917-1918 рр.

⁵⁹ Див.: *Ткачук М. А.* Згад. праця. - С. 61.

⁶⁰ Див.: *Ананьин С. А.* Интерес по учению современной психологии и педагогики. - С. 480-481.

⁶¹ Там само. - С. 79, 227, 242-243, 258, 282, 294-295, 348 тощо.

у О. Гілярова тверезому, критичному ставленню до всіх без винятку вчень, С. Ананьїн, на жаль, не перейняв у свого вчителя вміння відчувати і віртуозно відображувати парадокси творчого мислення, особливо на гранях між різними галузями пізнання.

У 1915 р., коли С. Ананьїн тільки захистив магістерську дисертацію, перед ним відкривалися досить широкі перспективи. Його студії наближали вітчизняну науку до усвідомлення необхідності переходу на новий щабель інституалізації педагогічного знання - філософії освіти і виховання. Глибоко розуміючи тенденції і потреби розвитку вітчизняної культури, він вважав за необхідне сприяти її приєднанню до європейського філософсько-педагогічного простору через поширення західних зразків мислення і стандартів науковості.

З такими поглядами науковець-педагог міг ще якось жити, поки «шукала себе», ставала на ноги тоталітарна ідеологія. У 1921—1923 рр. радянська влада ще дозволила вести на факультеті професійної освіти ВІНО (Вищого інституту народної освіти) групу з філософсько-педагогічним циклом предметів, у якій О. Гіляров та його учні читали філософські дисципліни, а С. Ананьїн - загальну педагогіку, педагогічну психологію, дидактику, історію педагогіки у зв'язку з сучасною педагогікою, методику викладання педагогічних дисциплін тощо⁶². У ці роки було ще можливо організувати і вести семінар з педології. С. Ананьїн робив це без винагороди. Тоді ж він очолив кафедру педології у ВІНО, взяв участь у відкритті факультету педагогічної підготовки в Київській державній консерваторії. Протягом 1922-1925 рр. мислитель видає низку статей з проблем естетичного виховання, педології, трудового виховання. У 1923 р. С. Ананьїну навіть було присвоєно звання професора⁶³. Проте вже 1924 р. філософсько-педагогічний цикл у ВІНО, як не відповідний загальноукраїнським навчальним планам, був скасований⁶⁴, невдовзі і педологія виголошена буржуазною лженаукою. Ба більше, резолюція бюро Губкому Київщини наказувала: «2. ... при створенні професорського кадру залишати в ІНО

⁶² Учебные программы и планы за 1922-1923 гг. - Державний архів м. Києва. - Ф. Р - 346. - Оп. 1. - Арк. 33.

⁶³ Останні відомості взяті: Дічек Н. Ананьїн Степан Андрійович // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.). - С. 217-218.

⁶⁴ Див.: Відчіт КІНО за 1923-1924 навч. рік. - Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. - Ф. 166. - Оп. 4. - Спр. 634. - Арк. 74.

найсвіжіших і цілком прийнятних для радвлади професорів, рішуче видаляючи всіх, хто не відповідає загальному укладу життя нового педагогічного вузу. 3. Серед професорського кадру... повести глибоку політроботу, залучаючи професорів до активної роботи у пролетарських студорганізаціях, ставлячи їхні звітні доповіді на зборах цих організацій, втягуючи їх у роботу з вивчення марксизму і ленінізму тощо»⁶⁵.

Можливо, не витримавши такої «турботи» про себе, С. Ананьїн у 1925 р. тяжко захворів і поїхав з Києва на рідну Харківщину, де, прикутий до ліжка, написав ще кілька робіт. Взимку 1942 р., як повідомляє Н. Дічек, на жаль, без посилення на будь-які документи, 68-річного вченого та його дружину знайшли вбитими у їхньому домі⁶⁶. Окупаційна адміністрація тіла загиблих поховала, а наукову бібліотеку і архів спалила. Факт цей здається символічним - так один люджерський режим завершив справу іншого у знищенні всього, що нагадує людині про покликання до творчості, до натхненого пошуку істини.

Светлана Кузьмина

ФИЛОСОФСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СТЕПАНА АНАНЬИНА

В статье прослеживаются основные вехи жизненного пути Степана Ананьина, одного из представителей киевской академической традиции XIX - начала XX вв., преподававшего в Университете Св. Владимира и других высших учебных заведениях Киева педагогику и педагогические дисциплины в 1912—1925 гг. Определяются тематика научных публикаций и направления профессиональной деятельности С. Ананьина. На этом основании выявляется его стремление к совершенствованию отечественной педагогической культуры через приобщение к лучшим образцам западной философско-педагогической мысли и высоким стандартам научных исследований в области образования. Результаты анализа содержания и композиции дореволюционных трудов мыслителя позволяют утверждать, что его научный интерес привлекала проблема функционирования философского знания в педа-

⁶⁵ Див.: Резолюція бюро Губкома Києвщини по докладу тов. Карпеко о Киевском ИНО 2.08.24. - Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. - Ф. 166. - Оп. 4. - Спр. 634. - Арк. 43.

⁶⁶ Див.: Дічек Н. 3 галереї портретів українських педагогів 20-х років XX століття: Степан Ананьїн // Шлях освіти. - 2002. - № 3. - С. 43.

гогике, преобразования психологических и этических категорий в теориях воспитания и обучения. Делается вывод, что фактически мыслитель приближался к осознанию необходимости перехода к новой ступени институционализации педагогической науки - философии воспитания и образования.

Svitlana Kuzmina

**STEPAN ANAN'YN'S
PHILOSOPHY-EDUCATIONAL STUDIES**

The main milestones of vital way of Stepana Anan'yn's, one of representatives of Kiev academic tradition XIX — began XX centuries, who lectured pedagogic and pedagogical disciplines in 1909-1925 in the Saint Vladimir University and other higher educational establishments of Kiev are traced in the article. S. Anan'yn's subject of scientific publications and professional activity are defined. On this basis his aspiration to perfection of native educational culture through attaching to the best patterns of western philosophical-educational thought and high standards of scientific researches in area of education came to light. The results of analysis of content and composition of pre-revolution works of thinker ground to assert that his scientific interest was attracted by the problem of functioning of philosophical knowledge in education sciences, transformation of psychological and ethics categories in the theories of education and teaching. It is drawn conclusion, that actually the thinker approached the awareness of necessity of transition of educational science to a new stage of institutionalization — philosophy of education.